

ענוותנותו של רב יוסף

בשלהי הגמרא במסכת סוטה – מובא קטע מפורסם, הנראה כפרדוקסלי:

”אמר ליה רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה¹ דאיכא אנא”.

דברי רב יוסף אלו נאמרו בגמרא כתגובה על המובא במשנה האחרונה במסכת: ”משמת רבי בטלה ענוה”². ע”פ הפירוש המקובל והפשוט, בא רב יוסף לומר, שאין לשנות במשנה את הקביעה הנ”ל, שהרי יש אותו, את רב יוסף, שהוא עצמו ענו, ואם-כן, אין דברי המשנה – שאמרה שבטלה ענוה – נכונים.

התמיהה שעולה בנו לשמע דברי רב יוסף – כיצד יתכן שאדם יאמר על עצמו שהוא ענו גדול, והרי עצם אמירת דבר שכזה נראית כסותרת את תוכן האמירה עצמה – הוליכה פרשנים רבים לפרש את דברי רב יוסף באופנים שונים, משונים, מעניינים ומקוריים³.

להלן נציג מספר פירושים, אשר המייחד אותם משלל הפירושים הקיים, הוא בכך, שהם מתמודדים עם הקושי שלעיל על ידי – ניקוד או פיסוק או מתן משמעות – לחלק מהמילים שבקטע הנ”ל – באופן שונה מהמקובל.

בכך, נוכל ללמוד על הזהירות המרובה שעלינו להיות ערים אליה, כאשר אנחנו נעזרים בלימוד הגמרא באמצעות ספרים אשר מנקדים, מפסקים ומבארים את הגמרא. בצד העזרה המרובה שבשימוש בספרי העזר הללו, הרי שומה עלינו להיות מודעים לכך – שאף לפני קריאת הפירוש המובא בהם – הרי הניקוד, הפיסוק והתרגום כשלעצמו, מניעים אותנו לכיוונו של פירוש מסויים, ונועלים בפנינו הבנה אפשרית אחרת.

על-כן, כאשר אנחנו נעזרים בספרים שכאלו, עלינו לזכור – שלא רק שאין הפירוש המובא בהם הינו יחיד ובלעדי, שהרי פעמים שהם נוקטים רק פירוש אחד ואין הם מציינים את שאר פירושי רבותינו הגאונים הראשונים והאחרונים – אלא שעלינו אף לזכור ולהיזהר מהאופן בו ניקדו ופיסקו את הגמרא, שהרי דבר זה טומן בחובו אימוץ פירוש מסויים ושליטת פירוש אחר.

¹ ”כלל הענוה הוא: היות האדם בלתי מחשיב עצמו משום טעם שיהיה, וזה הפך הגאון ממש” (מסילת ישרים בבאור מדת הענוה). [וכך במילון א”א שושן בערך ענו: צנוע, שפל-רוח, שאינו גאה].

² ”תלמידיו של רבי הוסיפו וכתבו זה במשנה” (ר”ע מברטנורה. ובאופן דומה בפייהמ”ש לרמב”ם). וראה על כך ב”דרכי המשנה” לרבי זכריה פראנקעל עמ’ 226-228, וב”יסוד המשנה ועריכתה” לרב ראובן מרגליות בעמוד יח סוף הערה נד ובהערה נה.

³ וראה ליקוט של מגוון פירושים במאמרו של ד”ר אהרן ארנד ”על מימרא מפורסמת במסכת שלא נלמדה” ב”עלון-שבועת לבוגרי ישיבת הר עציון” גליון ז תשמ”ט, ובמאמרו של הרב דוד שלמה שפירא ”הערה בשילהי מסכת סוטה” בקובץ התורני ’הדרום’ חוברת נ”ו. – נעזרתי רבות בהכנת מאמר זה גם במובא בדבריהם. וראה פירושים נוספים בשרביט הזהב לרב רפאל בירדוגו ובשמונה קבצים לראי”ה קוק קובץ ז סעיף קכו.

ניקוד שונה

נפתח תחילה בשני פירושים המתבססים על ניקוד שונה מהמקובל:

הרב א"ד קורא⁴ מציע לנקד אחרת את המילה "דאיכא"⁵. לאחר ביאור לשוני מעורפל המובא בדבריו, נראה שהוא מציע שיש לנקד את המילה "דאיכא" בקמץ מתחת הדל"ת, בחיריק מתחת האל"ף הראשונה, ובקמץ מתחת האות כ"ף, כאשר האות כ"ף איננה דגושה. ולפי זה, המילה "דְּאִיכָא" היא בינוני סביל של השורש דוך. לאור כך, מבאר הרב קורא, שרב יוסף ביקש מהתנא להקל עליו ולא לשנות מאמר ששמיעתו היתה קשה לו, כדי שלא ישיב אותו עד דכא.⁶

ואילו, הרב ראובן מרגליות,⁷ כדרכו בקודש בחידושי המקוריים והמרשימים, מציע לפרש, על פי המובא בספר הערוך,⁸ שפירוש המילה "אנא" הינו "הוא" [ובלשון רבים: אינון=הם].

⁴ מובא בסוף מאמרו הנ"ל של הרב דוד שלמה שפירא.

⁵ הוא מסתמך על העובדה הלשונית שלדעתו לא ניתן למצוא בארמית את המילה "אנא" אחרי "אית" או "איכא" (=אית כאן), כמו שלא נמצא "אני" אחרי "יש" בעברית. ועל-כרחו אם-כן, לדעתו, שטעות יש בניקוד הרגיל במימרא שלפנינו.

⁶ ובעצם הרעיון, כתב הרב ד"ש שפירא במאמרו הנ"ל, שקרובים דבריו לדברי רבי זאב יעבץ ב"תולדות ישראל" חלק שמיני עמוד 13 הערה 4, שכתב, שפירוש המאמר הוא: "בהזכירך מדת ענוה, אתה גורם לי צער, בזכרי, כי אני אינני ענו" - דהיינו, אל תשנה ענוה, כיון שיש אותי כאן, ואני אינני ענו, ולכן בהזכירך דברים אלו נגרם לי צער. אלא שהרב זאב יעבץ ניקד ופירש את המילה "דאיכא" כמקובל. אך כאמור, הרעיון שבפירושים, בסופו של דבר - דומה.

⁷ בספרו "לחקר שמות וכינויים בתלמוד" בעמוד לג הערה ג.

⁸ ערך 'אינא' מרבי בנימין מוספיא. וזאת למודעי – על מנת להסיר מכשול ושגגה [מיוסד חלקית על דברים ששמעתי מד"ר אהרן עמית מהמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן]: את ספר "הערוך" כתב כידוע רבי נתן ברבי יחיאל מרומי אשר חי במאה ה-11 (בראשיתה של תקופת הראשונים). במאה ה-17 (עמוק בתוך תקופת האחרונים) כתב החכם הפילוסוף הרופא רבי בנימין מוספיא ממגורשי שפאניא את "מוסף הערוך". בחיבורו זה הוא מביא הוספות קצרות בגוף הערכים עצמם של "הערוך". אופיים של הוספות אלו הינן פרשניות, הערות נוסח ולשון, הפניות וכדומה. ההוספות הללו, המשולבות כאמור בגוף הערכים עצמם של "הערוך", מובאות בדפוסים של "הערוך" בתוך סוגריים עגולות ולאחר ראשי התיבות 'א"ב', שפירושן הוא 'אמר בנימין', הלא הוא רבי בנימין מוספיא מחבר "מוסף הערוך" כאמור. בנוסף לכך, וזהו עיקר ענייננו, ר"ב מוספיא אף מביא בחיבורו ערכים נוספים בנוסף לערכים של "הערוך". הערכים הללו הינם ערכים שלמים עצמאיים ונפרדים מערכי "הערוך" של ר' נתן. דא עקא, שבדפוסים של "הערוך" המצויים כיום לא ניתן להבדיל ולזהות בין הערכים שכתב ר' נתן לבין הערכים שהוסיף וכתב ר"ב מוספיא. בדפוס "הערוך" המצויים כיום, הערכים שכתב ר"ב מוספיא שולבו בתוך ספר "הערוך" ללא שום סימן הבדל וללא שום סימן זיהוי המאפשר להבחין בינם לבין הערכים שכתב ר' נתן [-אך ראה את שכתבנו בסוף ההערה-]. אשר על כן, פעמים רבות מאוד מצטטים יודעי ספר דברים בשם "הערוך", ומתכוונים כמובן לדברי ר' נתן בעל "הערוך", אלא שלא הוא כתב דברים אלו, ואין אלו אלא דברים שנכתבו כש מאות שנה לאחריו ע"י ר"ב מוספיא, ובכך נמנעת גאולה מלבוא לעולם, ע"י טעות מצערת זו שחוזרת שוב ושוב. הדרכים היחידות המצויות (כנראה) על מנת לזהות בין הערכים של השניים היא להשתמש בכתב-יד של ספר "הערוך" המקורי (בו כמובן אין את ההוספות המאוחרות של ר"ב מוספיא), או להשתמש בספר "הערוך השלם" כמבואר להלן. בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 חי חנוך יהודה קהוט אשר הוציא מתחת ידו את הספר המכונה "הערוך השלם". בספרו "הערוך השלם" הוסיף גם הוא ערכים נוספים ונפרדים אשר קודמיו לא כתבו, ועל מנת להסיר את המכשלה שתוארה לעיל הוא השכיל לסמן ולהוסיף סימן זיהוי לערכים שהוסיף הוא בעצמו (ע"י סימון בסימן כוכבית בתחילת הערך) וסימן זיהוי נוסף אחר לערכים שהוסיף קודמו ר"ב מוספיא (ע"י סימון בסימן תבנית יד בתחילת הערך). בכך ניתן לזהות מה הם הערכים שכתב ר' נתן (הערכים שנשארו ללא סימון בתחילת הערך) לבין הערכים שהוסיף ר"ב מוספיא (הערכים המסומנים בתבנית יד בתחילת הערך) ולבין הערכים שהוסיף הוא עצמו (הערכים המסומנים בכוכבית בתחילת הערך). [במקרה דנן, מי שיפתח את ספר "הערוך" הרגיל יחשוב בטעות שאת ערך 'אינא' כתב ר' נתן (שהרי הוא מחבר ספר "הערוך"), אך ברגע שיפתח את ספר "הערוך השלם" יוכל לראות סימן תבנית יד בתחילת הערך 'אינא' ובכך יבין שאת ערך זה כתב והוסיף ר"ב מוספיא, ורק בגלל שיבוש תמוה לא צויין הדבר בספרי "הערוך" המודפסים המצויים]. [בנוסף לערכים השלמים שהוסיף קהוט בספרו "הערוך השלם" על קודמיו, הוא אף הוסיף (כמו שעשה ר"ב מוספיא) הערות ופירושים וענייני נוסח לספר "הערוך" ו"למוסף הערוך", ושילב את הוספותיו אלו בגוף הערכים עצמם של קודמיו. את ההוספות הללו הוא הביא בתוך סוגריים מרובעות, וכאשר ההערות הללו לא היו קצרות הוא הוסיף בתחילתן את ראשי התיבות 'אחי"ה', שפירושן הוא 'אמר חנוך יהודה הכהן', הלא הוא חנוך יהודה קהוט מחבר "הערוך"

וזה כאשר המילה "אנא" מנוקדת בחיריק מתחת האל"ף הראשונה. ולפי זה, רב יוסף לא התכוון לומר על עצמו שהוא ענו, אלא הוא רמז על סגולת חבירו רב נחמן, שהיה נוכח שם באותו המעמד (כמתבאר מהמשך דברי הגמרא על אתר), ש"הוא" – דהיינו רב נחמן – ענו, ועל כן אין לשנות במשנה ש"משמת רבי בטלה ענוה".⁹

פיסוק שונה

קעת נראה הצעה לפירוש, המתבססת על פיסוק שונה מהמקובל לדברי רב יוסף: הרב ד"ש שפירא¹⁰ מציע לפסק ולפרש את דברי רב יוסף כדלהלן: לא תיתני ענוה, דאיכא (כלומר, שכן מצויה מידה זו); אנא (כלומר, אני עד בזה. או ש"אנא" הוא כעין יד לשבועה¹¹).

פירוש שונה

ועכשיו נציג שלושה פירושים, המתבססים על מתן פרשנות שונה למילים שבדברי רב יוסף: בספר "משברי ים"¹² כתב שנראה לו לפרש שמשמעות אדם שהוא "ענו" הינה אדם שהוא "סבלן".¹³ ולפי זה, רב יוסף העיד על עצמו שהוא אדם סבלן, ואין מקום כלל לקושיה

השלם" כאמור. ועוד בנוסף, כאשר רצה לציין על גירסה מוטעית, וכן כאשר רצה לציין מראה מקומות לפסוקים ולמאמרי רז"ל, וכן כאשר רצה להביא ענייני שפה ולשון, הוא הביאם בתוך סוגריים עגולות. (תיאור הדברים וסימני הזיהוי הללו מבוארים ב'אחרית-דברי' שבסוף (!) חלק א' של "הערוד השלם"). [לעיל ציינו שבדפוס ספרי "הערוד" המצויים כיום לא ניתן לזהות בין הערכים של ר' נתן לבין הערכים של ר"ב מוספא. אך נסייג קלות את דברינו ונציין שבחלק מדפוס "הערוד" בחלק ניכר של הערכים אותם כתב ר"ב מוספא, נדפס בסוף הערך הסימן השמאלי של סוגריים עגולות, וכנראה שבא הדבר לציין על כך שערך זה הוא מר"ב מוספא. אבל, כמוזכר קודם, אין סימן זה מובא בכל הערכים של ר"ב מוספא, ועל כן אין תועלת מרובה בסימן זה. ועוד נעיר שתמוה, אם כנים דברינו, שהמדפיסים לא ראו לנכון לציין ולהודיע על סימן זיהוי זה לטובת המעיין].

⁹ ובכיוון דומה במקצת הציע לפרש הרב משה לייטר (בספרו המקורי והחביב "זוטו של ים"), כדלהלן: "לפי דעתי לא על רב יוסף מוסבים הדברים כי רב יוסף ככל הענותנים האמתים לא חשב את עצמו לעניו ולא ידע בענוותנותו ולא הרגיש בה. לא מנה ולא מקצתה. רב יוסף ראה בזולתו האיש שהענוה מנת חלקו לכן כששמע מפי התנא שתני "משמת רבי בטלה הענוה" אמר לו רב יוסף "לא תיתני ענוה דאיכא אנא", כי הוראת "אנא" בלשון יונית: כנגד. כלומר, כל איש הוא מלא ענוה מלבדי וזולתי". וכך גם הציע בין היתר (בספרו הנ"ל בביאורו לסוכה נג ע"א) לבאר את דברי הלל, הנשמעים לכאורה כיהירות, שאמר "אם אני כאן הכל כאן", והציע לפרש שהלל התכוון בדבריו אלו לשמאי, וכוונתו לומר שאם גם שמאי בין הנוכחים אז הכל כאן, כי ממנו ומשמאי תתברר ותתלבן השאלה של ההלכה. עוד ניתן להציע פירוש נוסף ע"פ פירושו הנוסף של הר"מ לייטר לביאור דברי הלל: הר"מ לייטר הביא שביונית יש פירוש נוסף למילה "אנא" והיא "ממעלי", ובכך ביאר שהלל התכוון לומר: "אם שכינת אל עליון שורה בבית המקדש הכל בו ואם שכינתו מסתלקת ממנו, מה בו?", ולאור זאת ניתן להציע שאף כאן רב יוסף אמר שאין לשנות במשנה 'ענוה' בגלל שיש את הקב"ה שאחת ממידותיו היא הענוה (ראה מגילה לא ע"א), ומטרת בני האדם להידבק במידותיו ולכן אין לטעון שבטלה הענוה.

¹⁰ הפירוש המובא להלן הוא אחד מהפירושים המוצעים על ידו במאמר שמקורו מובא בהערה מס' 3.

¹¹ ע"פ נזיר כ ע"ב.

¹² לר' מיכאל שלום וינקלר, גאלאנטא תרפ"ט.

¹³ והצביע על הוכחה לכך מהברייתא המפורסמת במסכת שבת (ל ע"ב), המספרת על אדם שהתערב עם חבירו אם יצליח להקניט את הלל, אשר פותחת את דבריה במילים "לעולם יהא אדם ענוותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי", וברור מתוך ההנגדה שבמשפט זה, וכן מתוך תוכן הסיפור שם, שהכוונה של "ענוותן" היא "סבלן". וכן פירש רש"י בפירושו לתורה (במדבר יב, ג), את הפסוק "והאיש משה ענו מאוד", שענו היינו "שפל וסבלן". וכן בפירושו לגמרא (גיטין נו ע"א) פירש רש"י את דברי הגמרא "ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו", ש"ענוותנותו" היינו "סבלנותו" [אך במהר"ץ-חיות על אתר השיג על דבריו וכתב "באמת ענוה לחוד וסבלנות לחוד"]. ואי"ה ובעזרתו, נדון ונפרש באריכות בהזדמנות אחרת את דברי הגמרא הללו שבמסכת גיטין, התמוהים לכאורה מאוד הן מצד תוכנם והן מצד הקשרם שם בסוגיה.

שהקשינו בתחילת דברינו, כיון שאין עצם אמירת דבר שכזה סותרת את תוכן האמירה עצמה.

לעומתו, גם הנצי"ב¹⁴ נתן משמעות שונה מהמקובל לביאור משמעות מידת הענוה. הנצי"ב ביאר משמעות ענו היא שאינו חושש לכבודו וצערו – ולא משום שהוא שפל בעצמו ואינו מכיר בעצמו שאינו ראוי לזה הצער והעדר הכבוד – אלא משמעות ענו היא שהוא מתנהג בלי חשש על כבודו.^{15 16} בכך, גם לפי פירושו של הנצי"ב, נעקרה הקושיה מעיקרה, ואין שום סתירה פנימית בדברי רב יוסף, שהעיד על עצמו שהוא אדם שאינו חושש לכבודו. ואילו הגר"א, בפירושו המובא בספר "דברי אליהו", ציין וכתב שבתלמוד הירושלמי ישנו אמורא הנקרא – "אנא". לפי דבריו, רב יוסף שאמר "דאיכא אנא", לא לעצמו התכוון, אלא לאותו אמורא – אנא – שהיה ענו מאוד.¹⁷

טון שונה

ונסיים בפירוש המתייחס לכל דברי רב יוסף, ואשר בוחן את הטון וההקשר בהם נאמרו דבריו:

פרופסור שמא יהודה פרידמן¹⁸ כתב שבגמרא יש גם הומור עשיר נוקב, ולדעתו, כך גם יש להבין את דברי רב יוסף. דברי רב יוסף לא נאמרו בהקשר הלכתי משפטי עובדתי יבש, אלא רב יוסף אמר את דבריו מתוך בדיחות הדעת והומור.

כלום לא שונה

מכל הפירושים שלעיל, ראינו כיצד ניתן להבין קטע מהגמרא באופנים שונים, בעקבות פיסוק, ניקוד ומשמעות שונה.

אמנם, למרות האמור, נראה דווקא שאת דברי רב יוסף שלפנינו, יש לנקד, לפסק ולבאר כמקובל, ואילו את הקושיה שבתחילת דברינו יש לתרץ באופן אחר, באופן ענייני ומהותי, כדלהלן:

רב יוסף ראה שיש טעות בדברי התנא ששנה ש"משמת רבי בטלה ענוה", כיון שהוא, רב יוסף, ענו, ואם כן לא בטלה הענוה. ולכן, כדי שלא תהיה טעות בדברי המשנה, כדי שהאמת לא תסולף, כדי שלא ייאמר דבר שאינו נכון – אמר רב יוסף את דברו.

¹⁴ בפירושו "העמק דבר" במדבר יב, ג.

¹⁵ וכתב שכך באמת מצינו ברב יוסף בשילהי הוריות, שכל השנים שמלך רבה, רב יוסף אפילו אומנא לביתה לא קרא, ופרש"י שלא רצה לנהוג שררה בעצמו שבשעה שנצרך לאומן הלך אליו ולא קרא את האומן לביתו, אע"ג שידע רב יוסף שהוא בערך רבה מ"מ לא חשש לכבודו והיינו ענוה.

¹⁶ ובהרחב-דבר כתב לדחות את פירושו של המסילת ישרים (המובא בהערה מס' 1) שפירש שענו היינו שפל בך, שהרי בסנהדרין פח ע"ב איתא "ענוותן ושפל בך", וא"כ משמע דתרי מילי נינהו, והאריך שם עוד להוכיח את פירושו.

¹⁷ וכתב על דבריו א' ארנד במאמרו הנ"ל שלפנינו בירושלמי אין אמורא בשם 'אנא', ואולי כוונתו לר' אינא המוזכר בירושלמי הוריות (דפוס וילנא) טז ע"א.

¹⁸ במאמרו 'השם גורם – דברי החכם נופלים על שמו'. בתוך: ואלה שמות, מחקרים באוצר השמות היהודיים, כרך שני [עורך: אהרן דמסקי], עמ' ס, הוצאת אוניברסיטת בר אילן. וכך גם כתב ארנד בקצרה (בסוף מאמרו הנ"ל): "וללא דמסתפינן היינו אומרים שדברי רב יוסף נאמרו בנימה של בדיחות הדעת ושאין מקום אולי להתייחס אליהם בדקדקנות יתירה".

דברי רב יוסף נאמרו במישור אחר לגמרי. אמנם, רב יוסף ענו מאוד, אך כדי שלא תצא תקלה, רשאי ואף מחוייב היה רב יוסף לעמוד על תיקון הטעות, וחזקה על רב יוסף שלא אמר את דברו מתוך נגיעה אישית, מתוך התנשאות וגאווה חלילה, אלא מתוך קנאות חיובית ואמיתית לאמירת האמת.¹⁹ דומה, שזהו מסר גדול וחשוב שעלינו ללמוד מרב יוסף.

---

¹⁹ וראה באופנים דומים וזהים לכך את דברי הקרבן נתנאל (מגילה פ"ד אות ה), את פירוש המהרש"א (בחידושי אגדות) ואת פירוש העץ-יוסף (על העין יעקב). וראה עוד את דברי רב יוסף בפסחים סח ע"ב וכן בפסחים קח ע"א המחזקים פירוש זה.